

ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

રૂપરેખા

- 4.0 હેતુઓ
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો : ઉદ્ભવ અને વિકાસ
 - 4.2.1 ગ્રંથાલયોનો ઉદ્ભવ
 - 4.2.2 ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન
 - 4.2.3 ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે
 - 4.2.4 ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમ
 - 4.2.5 ગ્રંથાલયોનો વિકાસ-ગુજરાત
 - 4.2.6 ડૉ.એસ.આર.રંગનાથન
- 4.3 સારાંશ
- 4.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો
- 4.5 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો
- 4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.7 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

4.0 હેતુઓ (Objective)

ગ્રંથાલયને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન અને ત્યારપછી માહિતી વિજ્ઞાન તરીકેની ઓળખાણ તેના વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપના અભ્યાસ પરથી મળી છે. ગ્રંથાલયના વિકાસનો બહુ લાંબો ઇતિહાસ છે. તેમાં ઘણીબધી મહાન વ્યક્તિઓ અને ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓનો ફાળો રહેલો છે. આ બધામાં કોઈ વિશેષ હોય તો તે ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કરનાર ડૉ. એસ.આર.રંગનાથન છે.

1. આ એકમના અભ્યાસ પરથી આ વિષયનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ કઈ રીતે થયો અને તેના વિકાસમાં કઈ કઈ મહાન હસ્તીઓનો / કયા કયા ગ્રંથાલય શાસ્ત્રીઓનો ફાળો રહેલો છે. જે વિશેષ રૂપે સમજાશે;
2. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ.
3. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમની શરૂઆત.
4. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના વિકાસમાં ફાળો આપનાર ભારતીય ગ્રંથાલય શાસ્ત્રીઓ.

4.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

શું આપણે ગ્રંથાલયો વગરની દુનિયા વિચારી શકીએ. આખી દુનિયા એ અત્યાર સુધી જે પ્રગતિ કરી છે તે શું ગ્રંથાલયો વગર શક્ય હતી. આ બધાને સારી રીતે સમજવા માટે ગ્રંથાલયોના ઇતિહાસ સુધી જવું જરૂરી છે. ગ્રંથાલય એક એવી જગ્યા છે જ્યાં મૃત વ્યક્તિ જીવંત જોવા મળે છે એ એક એવી જગ્યા છે જ્યાં મહાન વ્યક્તિઓના વિચારો, અનુભવો અને જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રલેખન કરીને સંગ્રહન કરવામાં આવે છે. ગ્રંથાલયને સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પરિવર્તન લાવનારા એક સાધન તરીકે ગણવામાં આવે છે. શિક્ષણ બધા પ્રકારની અસમાનતા દૂર કરવા માટે સાધનો અને સંસાધનો દ્વારા શસક્તકૃત કરે છે. પરંતુ કોઈ પણ ગ્રંથાલય વગર શું આ બધું શક્ય હતું. ગ્રંથાલયો શિક્ષણમાં સહાયક તરીકે નહિ પણ શિક્ષણના મુખ્યભાગમાં છે. ગ્રંથાલયો એવા સંસાધનો પુરા પાડે છે કે જે ઉપભોક્તાને દેશના વિકાસમાં રચનાત્મક ભાગીદારીરૂપ બનવામાં મદદ કરે છે.

ગ્રંથાલયોનો આ ખ્યાલ, ઉપભોક્તા લક્ષી ગ્રંથાલય સેવાઓનો આ માહોલ જે અત્યારે જોવા મળે છે તે 20મી સદીમાં એટલે કે રંગનાથનના સમય પહેલા જોવા મળતો નહોતો. એવું કહેવામાં આવે છે કે રંગનાથનના આ પાંચ સિદ્ધાંતો એ ગ્રંથાલયના કાર્યોને, ગ્રંથાલય સેવાઓને સૌ પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આવ્યું છે. એટલા માટે ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના ડૉ. એસ.આર.રંગનાથને સ્થાપિત કરેલા આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને સમજતા પહેલાં ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલયોના વિકાસના ખ્યાલને થોડોક જોવો, સમજાવો જરૂરી બને છે.

4.2 ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો : ઉદ્ભવ અને વિકાસ

4.2.1 ગ્રંથાલયનો ઉદ્ભવ

સદીઓથી ગ્રંથાલયો પુસ્તકો અને બીજી વિવિધ પ્રકારની વાંચન સામગ્રી, બીજા વિવિધ પ્રકારના દસ્તાવેજો અને વિવિધ દસ્તાવેજ, ઐતિહાસિક નોંધો (રેકૉર્ડ્સ) ને સદીઓથી યુદ્ધ, આગ અને પૂર જેવી મોટી આફતોથી બચાવતા રહ્યા છે, રક્ષણ કરતા રહ્યા છે. જે તે દેશના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાને સાચવવામાં ગ્રંથાલયોનો ફાળો બહુ જ મોટો રહ્યો છે. તાડપત્રો, ચર્મપત્રો અને તેના જેવા બીજા વિવિધ પૌરાણિક માધ્યમોથી લઈને પુસ્તકોમાં સચવાયેલી સામગ્રીને ગ્રંથાલયો વર્ષોથી સાચવતા આવ્યા છે. સાતેહ સાથે ઈન્ડોલોજિકલ સ્ટડીથી લઈને આજના અદ્યતન શિક્ષણ વ્યવસાયમાં ગ્રંથાલયનો ખૂબ જ મોટો ફાળો રહ્યો છે. શૈક્ષણિક, વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક ગ્રંથાલયોની સાથે સાથે પબ્લિક ગ્રંથાલયો, શૈક્ષણિક, ગ્રંથાલયો અને સંશોધન ગ્રંથાલયોનો વ્યાપ ખૂબ જ વધતો ગયો છે.

આ ગ્રંથાલયો માટે વિશેષ સામગ્રી (કલેક્શન) વસાવવી સાથે સાથે તેના વ્યવસ્થિત સંગ્રહ, સંકલન અને પુનઃપ્રાપ્તિ (Retrival) માટે વર્ગીકરણ અને સૂચીકરણ પદ્ધતિઓ વિકસિત થતી ગઈ છે. પહેલાના સમયમાં ગ્રંથાલયની વ્યવસ્થા (લાયબ્રેરી એક્સેસ) વિશેષ પ્રકારના લોકો માટે જ હતી. ગ્રંથાલયના એક્સેસ બધા માટે નહોતું. ગ્રંથાલય પ્રવેશ પદ્ધતિ પણ મુક્ત પ્રવેશ પદ્ધતિ (ઓપન એક્સેસ) ન હતી. ગ્રંથાલયમાં ફક્ત કેટલાક વિશેષ પ્રકારના વાચકો, સંશોધકો અને શિક્ષકોને જ પ્રવેશ મળતો હતો અને આ વાચકોને પણ સીધા વાંચનસામગ્રી (બુક્સ, જર્નલ્સ કે દસ્તાવેજો) સુધી લઈ જવામાં આવતા ન હતા. તેઓ તેમની જરૂરિયાત ગ્રંથપાલ કે બીજા ગ્રંથાલય વ્યવસ્થાપકને બતાવતા - વ્યક્ત કરતા અને પછી તેમની જરૂરી એવી સામગ્રી તેમને ગ્રંથાલયના એ વિશેષ જગ્યા ઉપર લાવીને આપવામાં આવતી હતી કે સંદર્ભ માટે બતાવવામાં આવતી. ઉપયોગ કરવા માટે આપવામાં આવતી. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા બંધ પ્રવેશ (ક્લોઝ એક્સેસ પદ્ધતિ) વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાતી. ત્યારપછી ગ્રંથાલયોને અને ખાસ કરીને ગ્રંથાલય શાસ્ત્રને એક વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ, આપવામાં આવ્યું. ગ્રંથાલય એક ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે વિકસતી થતું ગયું તેમ તેમ વિવિધ ગ્રંથાલય શાસ્ત્રીઓને આ ગ્રંથાલયના વધારેમાં વધારે વપરાશમાં જ ગ્રંથાલયની સાચી મહત્તા છે તે સમજતા ગયા અને સમજાવતા ગયા અને ત્યારપછી ગ્રંથાલયના વપરાશ માટેની મુક્ત પ્રવેશ પદ્ધતિઓ વિકસિત થતી ગઈ. ગ્રંથાલયમાં વાચક જો મુક્ત રીતે (ખુલ્લી રીતે) ગ્રંથાલયમાં પ્રવેશી શકે. વાચક સીધો જ જો તેની વાંચન સામગ્રી સુધી પહોંચી શકે તોજ તેને જરૂરી એવી સામગ્રી સરળતાથી મળી શકે અને ગ્રંથાલયોનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ થાય. વાચકની જરૂરિયાતો સંતોષાય વિવિધ ગ્રંથાલય શાસ્ત્રીઓ આ દિશામાં વધારે ને વધારે અભ્યાસ કર્યો અને ગ્રંથાલય ઉપયોગ કઈ રીતે વધે તેને માટેના વિવિધ સૂચનો કર્યા.

4.2.2 ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન

ગ્રંથાલય વહીવટ અને કાર્યોને લગતા સિદ્ધાંતો અને પ્રેક્ટિસ અને આ બધાની સાથે ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનને લગતા અભ્યાસ ઘણા સમયથી ચાલ્યો આવે છે. આમ જોઈએ તો જ્યારથી લેખન સામગ્રીનો ઉદ્ભવ થયો છે ત્યારથી મોદીને તેને સંગ્રહિત કરવાની, સંકલિત કરવાની અને તેના ઉફોગ માટે તેના વાચકને સરળતાથી મળી રહે આ માટેની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પરંપરાઓનો ખૂબ લાંબો ઇતિહાસ જોવા મળે છે. પછી ભલે તે ગ્રંથાલયની સામગ્રી હસ્તપ્રત સ્વરૂપમાં હોય કે પુસ્તક સ્વરૂપમાં. પરંતુ તેના વહીવટી કાર્યમાં ઘણા બધા વિદ્વાન ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓએ કામ કરેલું છે.

ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ સિદ્ધાંતો અને કાર્ય પદ્ધતિઓનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ બહુ પુરાણો છે પરંતુ 19મી સદીના પાછળના ભાગમાં તે એક વિશેષ (અલગ) વિષય (ફિલ્ડ) તરીકે વિકસિત થયું હોય તેવું જોવા મળે છે અને આ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન વિકાસને આગળ જોઈએ તો 20મી સદીના માહિતી વિસ્ફોટની સાથે તેમાં એક નવું નામ જોડાયું અને તે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે એક નવા વિશિષ્ટ વિષય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું.

4.2.3 ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે

ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની પ્રક્રિયામાં પુસ્તકો, સામયિકો અને બીજી વિષય સામગ્રીને અધિગ્રહણ કરવાની વર્ગીકૃત કરવાની, તેને ગોઠવવાની અને તેને ભવિષ્યના સમય માટે સંગ્રહિત કરવાની પ્રક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બધી પ્રક્રિયાઓ માટે જ્યારે પદ્ધતિસરની પ્રક્રિયાઓ વિકસિત કરવામાં આવી ત્યારથી ગ્રંથાલયને એક ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન તરીકેની વિશેષ ડિસિપ્લિન વિષય તરીકેની ઓળખાણ મળી.

જ્યારે આજ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનને સ્વરૂપે એટલે કે તેમાં માહિતી વિજ્ઞાન શબ્દ ઉમેરાયો એટલે કે આ વિષય અત્યારે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાય છે. અહીંયા માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે ગ્રંથાલયમાં માહિતીને અધિગ્રહણ કરવાની, તેના ઉપર પ્રક્રિયા કરવાની અને તેને પુનઃ પ્રાપ્તિની એક વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે એટલે તેને હવે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન કહેવાય છે. અહીંયા માહિતી વિજ્ઞાન એ કોઈ અલગ વિજ્ઞાન નહિ પણ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનો જ એક ભાગ (વિસ્તરણ) છે એટલે તેને ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનને એ માહિતી વિજ્ઞાનનો પાયો છે.

આ રીતે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનને શૈક્ષણિક વિષય તરીકે 1960 થઈ ઓળખાણ મળી પણ જોકે તેનાથી પણ વિશેષ રૂપે જોઈએ અથવા તો એક સામાન્ય માન્યતાથી જાણીયે તો ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન તરીકેની ઓળખાણ 19મી સદીથી છે જ્યારે તેમાં માહિતી વિજ્ઞાન શબ્દ 20મી સદીથી ઉમેરાયો એટલે કે માહિતી વિજ્ઞાન તરીકેની ઓળખાણ 20મી સદીથી મળી.

4.2.4 ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમ

ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની સાથે સાથે ગ્રંથાલય વહીવટ માટે અને તેના વિવિધ કાર્યો ને લઈને સારી રીતે સાંભળવા માટે તાલીમ બંધ ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોની જરૂર ઊભી થઈ અને તે જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને 1887 માં ડૉ. મેલ્વિલ ડ્યૂઈ એ સૌ પ્રથમ ગ્રંથાલય માટે ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકો તૈયાર કરવામાં ગ્રંથાલય તાલીમની શરૂઆત કરી જે તાલીમ પ્રોગ્રામ આગળ જતમા ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનમાં સ્નાતક કક્ષાના પ્રોગ્રામ સુધી લે જવામાં આવ્યો અને 1896માં તેને અમેરિકન લાયબ્રેરી એસોસિએશને માન્યતા આપી. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ વિકાસમાં મેલ્વિલ ડ્યૂઈનો ખૂબ જ મોટો ફાળો રહ્યો છે.

ગ્રંથાલય વહીવટ અને કાર્યોની સંકલન વ્યવસ્થા માટે જે સૌથી અગત્યની બાબત છે કે ગ્રંથાલયની સામગ્રીને કઈ રીતે ગોઠવવી. ગ્રંથાલય સામગ્રી એટલે કે ગ્રંથાલયની વિવિધ વાંચન સામગ્રી જેવી કે પુસ્તકો, સામયિકો અને બીજી બધી વાંચન સામગ્રીને ગ્રંથાલયમાં કેવી રીતે ગોઠવવી જેથી કરીને તે સરળતાથી વાચકને મળી રહે અને પછી સરળતાથી તેને તેની મૂળ જગ્યાએ ગોઠવી શકાય. આ જે પદ્ધતિ છે તેને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં વર્ગીકરણ પદ્ધતિ (લાયબ્રેરી ક્લાસિફિકેશન) કહેવામાં

આવે છે. ડૉ. મેલ્વિલ ડ્યૂઈ આ ગ્રંથાલય સામગ્રીને ગોઠવવા માટેની પદ્ધતિ વિકસિત કરી હતી જે ડ્યૂઈ ડેસિમલ ક્લાસિફિકેશન (DDC) તરીકે ઓળખાય છે અને આજે સો વર્ષ પછી પણ આજના આ ડિજિટલ યુગમાં પણ એ જ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ સૌથી વધારે વપરાતી વર્ગીકરણ પદ્ધતિ છે. આ વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં દશાંશ ઝીરોથી નવ સુધીના આંકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એટલે તેને દશાંશ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ કહે છે. જેની 1876 પ્રથમ આવૃત્તિ આવી હતી અને આજે 2011માં તેને 23મી અદ્યતન આવૃત્તિ વપરાય છે. આપણા મહાન ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પિતામહ તરીકે ઓળખાતા ડૉ. એસ.આર.રંગનાથને પણ આવી જ એક વર્ગીકરણ પદ્ધતિની શોધ કરી હતી જે કોલન વર્ગીકરણ તરીકે ઓળખાય છે. ટૂંકા નામથી તે સી સી (કોલોન ક્લાસિફિકેશન) તરીકે જાણીતી છે.

4.2.5 ગ્રંથાલયોનો વિકાસ - ગુજરાત :-

એસ. આર. રંગનાથનના માર્ગ દર્શન હેઠળ 1931માં સૌ પ્રથમ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનમાં તાલીમ પ્રોગ્રામની શરૂઆત કરી.

ગ્રંથાલયોનો વિકાસ - ભારત- ગુજરાત

ભારતમાં ગ્રંથાલયો તેના વિકાસ) ઉપર વિશેષ ધ્યાન બ્રિટિશરો ના આગમન પછી જોવા મળ્યું. ગ્રંથાલયને શિક્ષણ ના વિશેષ ભાગ તરીકે જોવામાં આવ્યું અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ મુસદ્દો (એજેન્ડા)માં ગ્રંથાલયને સ્થાન મળ્યું. હન્ટર કમિશન - 1822, સેડલર કમિશન - 1918 એ ભારતમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ગ્રંથાલયોની નહિવત વ્યવસ્થા અને ઉદાસીનતાની નોંધ લીધી અને તેના વિકાસ માટેના સૂચનો કર્યા. 1835 લોર્ડ કર્ઝને કલકત્તા પબ્લિક લાયબ્રેરીને કેટલાક વિશેષ સુધારા

ઓ સાથે ઇમ્પ્રિયલ લાયબ્રેરીમાં પરિવર્તિત કરી જે 1951 સુધી પ્રસિદ્ધ રહી. ધી પ્રેસ રેજીસ્ટ્રેશન એક્ટ 1868 એ દરેક પ્રકાશિત પુસ્તકની ત્રણ પ્રતો (કોપી) સરકારને મોકલવાનું ફરજિયાત કર્યું.

ભારતમાં 1947 પછી ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં સારું એવું જોર પકડાયું. યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને સંશોધન સંસ્થાઓની સાથે સાથે સારા એવા ગ્રંથાલયો સ્થપાયા. નેશનલ લાયબ્રેરી કલકત્તા અને તેની સાથે સાથે આખા દેશમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનું માળખું તૈયાર થયું. ડિલિવરી ઓફ બુક્સ એન્ડ ન્યૂઝપેપર (પબ્લીક લાયબ્રેરી) એક્ટ 1954 કાયદાથી નેશનલ લાયબ્રેરી અને રાજ્યના મુખ્ય ગ્રંથાલયો માં સારું એવું કલેક્શન વધ્યું/બન્યું. મદ્રાસ પબ્લિક લાયબ્રેરી એક્ટ, 1948 શરુ થયેલા તેના જેવા કાયદા ઓ મોટાભાગના રાજ્યોમાં ઘડાયા અને તેને લીધે જે તે રાજ્યોના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો સારો એવો વિકાસ થયો. ગુજરાતે પણ ગુજરાત પબ્લિક લાયબ્રેરી એક્ટ 2001 માં પસાર કર્યો.

ભારતમાં ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં બધા રાજ્યોનું પ્રદાન રહેલું છે. ઉપર જોયું તેમ કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયોની સાથે-સાથે તેમના ગ્રંથાલયો પણ સ્થાપાયા. બંગાળ રોયલ એશિયાટિકે 1784 માં અને બોમ્બે રોયલ એશિયાટિકે 1804માં

તેમના ગ્રંથાલયો સ્થાપ્યા. આ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, મદ્રાસ (1860), અડિયાર ગ્રંથાલય, અડિયાર (Adyar) (1866)માં અઘાર અને દિલ્હીમાં અને પંજાબ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય લાહોર (1884)માં સ્થપાયા.

એ.એસ. ડેક્કીનસન 1915 માં ભારતમાં પંજાબ યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલ તરીકે નિયુક્ત થયા. તેઓએ 1915માં પંજાબ યુનિવર્સિટીમાં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની તાલીમ ચાલુ કરી.

ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં ગુજરાતના વડોદરા મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાનું ખૂબ જ મહત્વનું યોગદાન રાહુ છે. 1875થી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે સત્તા સંભાળી ત્યારથી વડોદરા સ્ટેટમાં અધુકીકરને ખૂબ મહત્વ મળ્યું ! પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કર્યું અને આ પ્રાથમિક શિક્ષણ કે બધાને શિક્ષણમાં ગ્રંથાલયનું મહત્વ સ્વીકાર્યું. ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો અને શ્રી મોતીભાઈ અમીનને તેના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક તરીકેની જવાબદારી આપી. આ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવતા આખા રાજ્યમાં ગ્રંથાલયોનું એક આખું જાળું વિકસિત કરવામાં આવ્યું. ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન એક શિક્ષણ તરીકેના વિકાસના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું સ્થાન મોખરે છે. મહારાજાએ તેમના પોતાના લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ ગ્રંથાલયને લોકો માટે ખુલ્લું મૂક્યું અને તેને રાજ્યના કેન્દ્રીય ગ્રંથાલય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ત્યારપછી દરેક શહેરમાં અને દરેક ગામડે ગામડે ગ્રંથાલયો ઊભા કાર્ય ફરતા ગ્રંથાલયો ઊભા કર્યા. આ રીતે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનું નામ સૌપ્રથમ આવે છે. સયાજીરાવ ગાયકવાડના સમયની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિઓ ભારતના ઇતિહાસમાં એક ગૌરવવંતું સ્થાન ધરાવે છે. ત્યારથી માંડીને ગુજરાતમાં ગ્રંથાલયોનો ભવ્ય ઇતિહાસ જોવા મળે છે. શૈક્ષણિક અને સંશોધન ગ્રંથાલયોનો અલગ કરીને જો વાત કરીએ તો સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસ અને સારસંભાળ અને રખરખાવ માટે સરકારે એક આખો ગ્રંથાલય વિભાગ ઉપયોગ કર્યો છે જે સરકારના સાંસ્કૃતિક મંત્રાલયની અંદર આવે છે. આમ સૌથી પ્રથમ મધ્યસ્થ ગ્રંથાલય આવે છે જે આખા રાજ્યમાં એક હોય છે ત્યારપછી જિલ્લા ગ્રંથાલયો, પછી તાલુકા અને પછી ગ્રામ્ય ગ્રંથાલયો આ રીતે માળખું તૈયાર કર્યું હતું.

રાજ્યની પ્રજાએ મેળવેલું શિક્ષણ ટકાવી રાખવા, લોકો ગ્રંથાલયભિમુખ બને તે માટે જિલ્લા અને તાલુકા કક્ષાએ સરકારશ્રી સંચાલિત ગ્રંથાલયો ખોલવામાં આવે છે. રાજ્યમાં એક (1) - કેન્દ્રીય અનામત ગ્રંથભંડાર, (2) મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયો, 26- જિલ્લા ગ્રંથાલયો, 84-તાલુકા ગ્રંથાલયો, 2-મહિલા ગ્રંથાલયો અને 8-ફરતા ગ્રંથાલયો આવેલા છે. 2000-2001ના વર્ષમાં રાજ્યના બિન-આદિજાતિ વિસ્તારમાં 114 અને આદિજાતિ વિસ્તારમાં 28-ગ્રામ ગ્રંથાલય સહ સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો શરૂ કરવામાં આવેલ છે. 2009ના વર્ષમાં 32 સરકાર માન્ય તાલુકા ગ્રંથાલયો શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવતા ગુજરાતમાં કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથાલયો આવેલા છે. ગુજરાતમાં 45 ગ્રંથાલયો એવા છે કે જેમને 100 વર્ષ પુરા

કયા છે એટલે કે સો વર્ષ જૂના છે, જેવા કે લેંગ લાયબ્રેરી ટ્રસ્ટ સંચાલિત શ્રી અરવિંદભાઈ મણિયાર પુસ્તકાલય, રાજકોટ, હિમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, અમદાવાદ, લીલાધર સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, ધોળકા, રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરી, ભરુચ, સરકારી જિલ્લા પુસ્તકાલય, સ્ટુઅર્ટ લાયબ્રેરી ટ્રસ્ટ, ગોધરા, બારોડેલ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય ધંધુકા, મહારાજશ્રીઓ વિજયરાજજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, ભુજ, ધી વિક્ટોરીયા જ્યુબિલી ઈન્સ્ટિટ્યુટ લાયબ્રેરી (ટ્રસ્ટ), પાલનપુર, પરીખ સી.કે. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, પેટલાદ, શેઠશ્રી હરિલાલ નરોત્તમદાસ ભવાનભાઈ પુસ્તકાલય, મહુવા, પારેખ, વી.એચ.જનરલ લાયબ્રેરી વિસનગર, શ્રી મો.ન.અમીન સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, વસો. સાર્વજનિક રમણ પુસ્તકાલય, પ્રાંતિજ, બાર્ટન સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, ભાવનગર, ધી જે.બી.પીટીટ પબ્લીક લાયબ્રેરી એન્ડ ફી રીડીંગરૂમ, બીલીમોરા, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, પાદરા, પટેલ લલ્લુભાઈ નારાયણદાસ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, વાલમ, હુડ હાઉસ લાયબ્રેરી, ઈડર જિ. સાબરકાંઠા, દેસાઈ નાનજી ગોકુલજી અને શેઠ ઝ.હ.ગ્રંથાલય, પોરબંદર, ધી જે.એન.પીટીટ લાયબ્રેરી, અંકલેશ્વર, શ્રી સયાજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, ડભોઈ, મણિભાઈ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, દામનગર, શ્રીમંત ફતેહસિંહસાવ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, પાટણ, વિક્ટોરીયા જ્યુબિલી લાયબ્રેરી, જલાલપોર, અ.સૌ.ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય, નડિયાદ, શ્રી સયાજી વૈભવ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, નવસારી, શ્રી સી.એસ.બુટાલા અને બ્રધરહુડ લાયબ્રેરી, મોડાસા, જાફરાબાદ કેળવણી મંડળ સંચાલિત ત્રિ.મા. લાયબ્રેરી, જાફરાબાદ, બિસ્મિલાખાનજી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, રાધનપુર, અલોની સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, સાવલી, શેઠ ભોગીલાલ ચકુલાલ વિદ્યાવર્ધક સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, વડનગર, શ્રી છગનલાલ ગલિયારા સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, કઠોર, શ્રી સૂર્યપુર સંસ્કૃત પાઠશાળા મંડળ સંચાલિત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, આમલીરાન, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, પલાણા, તા. નડિયાદ, જિ. ખેડા, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, ભાયલી, શ્રી સયાજી ગોલડન જ્યુબિલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, વિજાપુર, શેઠશ્રી, એમ.આર.સાર્વજનિક પુસ્તકાલય સંખેડ, શ્રી મગનભાઈ લલ્લુભાઈ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, સોખડા, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, પીજ, સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, વેડા, શેઠ ગોપાલદાસ ઉકારામ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, સુંઢિયા.

1910માં ભારતમાં ગ્રંથાલય શાસ્ત્રનો વિકાસ કરનારા મહારાજા સયાજી રાવ ગાયકવાડ - 3નું શાસન ગુજરાતમાં હતું. જેમને ગુજરાતનાં ગામડે ગામડે, જિલ્લે જિલ્લે, તાલુકે તાલુકે અને બ્લોક લેવલે ગ્રંથાલયોનું ઝાળું ફેલાવ્યું હતું. તેમને અમેરિકાના ગ્રંથપાલ શ્રી ડબલ્યુ બર્ડોનને 1910માં ભારત બોલાવી વડોદરામાં સર્વ પ્રથમ ગ્રંથપાલોને ગ્રંથાલયની વૈજ્ઞાનિક ઢબે સંભાળવા માટે તાલીમ (ટ્રેનિંગ) આપવાની શરૂ કરી હતી. ભારતમાં સર્વ પ્રથમ ગ્રંથાલય શાસ્ત્રનો અભ્યાસક ગુજરાતમાં વડોદરામાં ચાલુ થયો હતો. ⁴

આ ક્ષેત્રમાં જો કોઈનું વિશેષ પ્રદાન હોય તો તેમાં ભારતીય ગ્રંથાલય શાસ્ત્રી ડૉ. એસ.આર.રંગનાથનનું નામ આવે છે. તેમને વિશ્વના ખાસ કરીને યુરોપ અને અમેરિકાના વિવિધ ગ્રંથાલયોનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો અને તેમના એ ઊંડા અભ્યાસના આધારે આ ગ્રંથાલયો માટે, ગ્રંથાલયના વાચકો માટે તેના વિશેષ વપરાશને લઈને, વિશેષ ઉપયોગને લઈને કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કર્યા જે ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનમાં

ફાઈવ લોઝ ઓફ લાઈબ્રેરી સાયન્સ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. જેને આખી દુનિયાના ગ્રંથાલયોએ અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનિકોએ સ્વીકૃત કર્યા.

4.2.6 ડૉ.એસ.આર.રંગનાથન

સિયાલી રામામૃત રંગનાથન કે જેઓ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પિતા તરીકે ઓળખાય છે. તેમનો જન્મ તામિલનાડુના તંજુર જિલ્લાના સિયાલી ગામમાં 12 ઓગસ્ટ 1892માં થયો હતો. તેઓ એક ગ્રંથાલયી, શિક્ષણશાસ્ત્રી, તત્ત્વજ્ઞાની અને સંશોધક હતા. તેઓ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાની હતા. વિજ્ઞાનની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને સિદ્ધાંતોને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉપયોગ કરવા માંગતા હતા. આ સંદર્ભમાં તમને 1924માં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો આપ્યા કે જેને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો તરીકે આખા જગતના ગ્રંથાલયોએ સ્વીકારી લીધા છે. આ સિદ્ધાંતોને આખરી સ્વરૂપ 1928માં આપવામાં આવ્યું અને તેને પુસ્તક સ્વરૂપે 1931માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો પુસ્તકો એક “ક્લાસિકલ અદ્ભુત શોધ (કામ) છે.” કે જે ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો અને આ પાંચ સિદ્ધાંતોનો ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનમાં અમલીકરણ ખૂબ જ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે. રંગનાથનના આ પાંચ સિદ્ધાંતો વિજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ આપ્યો. બધા જ પ્રકારના ગ્રંથાલયોના કાર્યો અને સેવાઓ માટે ફિલોસોફિકલ પાયો પૂરો પાડ્યો.

એસ.આર.રંગનાથનનું જો કે સૌથી વિશેષ પ્રદાન ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના વિકાસમાં હોય તો, તેમણે આપેલા / સ્થાપિત કરેલા (Enunciated) ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ પાંચ સિદ્ધાંતો (સૂત્રો) છે.

ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ પાંચ સૂત્રોને સમજવા માટે કયા સંદર્ભમાં આ પાંચ સૂત્રો બનાવવામાં, ઘડવામાં એટલે કે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા જે સમજવું ખૂબ જરૂરી છે. ડૉ. એસ.આર.રંગનાથને 1920માં લંડન સ્કૂલ ઓફ લાઈબ્રેરી સાયન્સમાં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યા પછી ઈંગ્લેન્ડના ગ્રંથાલયોનો વિશેષ પ્રવાસ કર્યો હતો. ઈંગ્લેન્ડના ગ્રંથાલયોનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો, સમજ્યા હતા અને આ વિવિધ ગ્રંથાલયો કેવી પ્રક્રિયા (પ્રેક્ટિસ) પ્રમાણે કામ કરે છે તેમના ગ્રંથાલયો ચલાવે છે સેવાઓ આપે છે તે સમજ્યા હતા. આ પ્રવાસ અને અભ્યાસના પરિણામ સ્વરૂપે એમને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ પાંચ નિયમો (સૂત્રો) આપ્યા હતા, સ્થાપિત કર્યા હતા. ત્યારપછી આ પાંચ સિદ્ધાંતોને એક પુસ્તક સ્વરૂપે 1931 પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હતા. આ પાંચ સિદ્ધાંતો દ્વારા તેમણે સૌ પ્રથમ કાર્ય ગ્રંથાલયના કાર્યોને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવાનું કર્યું હતું. ગ્રંથાલયમાં કરવામાં, અનુસરવામાં આવતા વિવિધ કાર્યોએ કોઈ એક વિશેષ પદ્ધતિથી થાય છે. ગ્રંથાલયમાં કામ કરવાની કોઈ એક પદ્ધતિ હોય છે એ એમણે સાબિત કરી ગ્રંથાલયની વિવિધ કાર્ય પ્રવૃત્તિઓને એકબીજા સાથે કંઈક સંબંધ છે. તે આખી કાર્ય પદ્ધતિ (સિસ્ટમ), એટલે કે ગ્રંથાલયના વિવિધ કાર્યોને ગ્રંથાલયના આ પાંચ સૂત્રો દ્વારા સવિસ્તાર રીતે સમજાવ્યા છે.

તમારી પ્રગતિ જાતે ચકાસો

નોંધ : (i) નીચે આપેલ જગ્યામાં તમારા ઉત્તર લખો :

(ii) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારો ઉત્તર સરખાવો.

1. ભારતમાં ગ્રંથાલયોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિશે સમજૂતી આપો.
2. ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં ડૉ. એસ.આર.રંગનાથને આપેલા પાંચ સિદ્ધાંતોનો ફાળો - ચર્ચા કરો.
3. ગુજરાતના ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનું યોગદાન

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4.3 સારાંશ (Summary):

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો પાયો ખૂબ ઊંડો છે અને જ્યારથી જ્ઞાનની ખોજ થઈ છે ત્યારથી માંડીને તેને સંગ્રહવાની અને તેનો ફરીથી ઉપયોગ થાય તે માટેની વ્યવસ્થા થતી આવતી હોય તેવું જણાયું છે. હસ્તપ્રતોથી માંડીને આજના આધુનિક ડિજિટલ ગ્રંથાલયોનો ઈતિહાસ બહુ લાંબો છે.

ગ્રંથાલયાઓને સંભાળવાની અને તેનો સારો ઉપયોગ કઈ રીતે થાય, આટલી બધી વાંચન સામગ્રીમાંથી વાચકને જરૂરી એવી સામગ્રી, પુસ્તક કઈ રીતે સરળતાથી

મળી રહે તેમ માટે ઘણા બધા સંશોધન થયા, વર્ગીકરણ, સૂચિકરણ પદ્ધતિઓ વિકસિત થતી ગઈ અને ગ્રંથાલય એક અલગ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન તરીકે વિકસિત થતું ગયું. ત્યારપછી વળી ગ્રંથાલય સામગ્રી અને તેને પ્રતિપાદન કરવાની, આદાન પ્રદાન અને રિટ્રાઈવલ પદ્ધતિઓ વિકસતી થતી ગઈ અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની સાથે સાથે માહિતી વિજ્ઞાન તરીકે તેમાં જોડાણ થયું. તેનો વ્યાપ વધતો ગયો. ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં ગુજરાતનું, ગુજરાતના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાનું વિશેષ પ્રદાન રહ્યું. ગ્રંથાલયોનો અભ્યાસ કરાયો અને તે પ્રમાણે ગુજરાતના ગ્રંથાલયો વિકસિત કરવા આયોજન કર્યું અને અમલ કરાવ્યો. વિદેશમાં વિદ્વાન ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી બર્ડન અને મોતીભાઈ અમીનને તેની જવાબદારી સોંપી.

આ બધાની સાથે જો કોઈનું વિશેષ પ્રદાન હોય તો તે ડૉ. એસ.આર.રંગનાથન અને તેમને આપેલા ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતોનું છે. જે આ આખા બ્લોકનો મુખ્ય વિષય છે. રંગનાથને આપેલા આ પાંચ સૂત્રોથી ગ્રંથાલયોની કાયા પલટાઈ ગઈ. ગ્રંથાલયોના દરવાજાઓ બધા માટે ખુલી ગયા અને ખાનગી ગ્રંથાલયો હવે પબ્લિક ગ્રંથાલયો બની ગયા. દરેક માટે ગ્રંથાલય, સામગ્રી માટે વાચક અને વાચક માટે સામગ્રી ખૂબ જ અદ્ભુત વિચાર પ્રસારિત થયો અને આખી દુનિયાના ગ્રંથાલય-શાસ્ત્રીઓએ અને ગ્રંથાલય વિદ્વાનોએ આ રંગનાથને આપેલા સૂત્રોને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાયાના પાંચ સૂત્રો તરીકે સ્થાપિત કર્યા અને આજેપણ ગ્રંથાલયો આ પાંચ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જ ચાલે છે. આજના ડિજિટલ યુગમાં પણ નોંધપાત્ર છે.

4.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answer the Self Check Exercise) :

1. ભારતમાં ગ્રંથાલયોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

ભારતમાં ગ્રંથાલયો તેના વિકાસ ઉપર વિશેષ ધ્યાન બ્રિટિશર્સના આગમન પછી જોવા મળ્યું. ગ્રંથાલયને શિક્ષણના વિશેષ ભાગ તરીકે જોવામાં આવ્યું અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ મુસદ્દો (એજેન્ડા)માં ગ્રંથાલયને સ્થાન મળ્યું. હન્ટર કમિશન - ૧૮૨૨, સેડલર કમિશન - ૧૮૧૮ એ ભારતમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ગ્રંથાલયોની નહિવત વ્યવસ્થા અને ઉદાસીનતાની નોંધ લીધી અને તેના વિકાસ માટેના સૂચનો કર્યા. ૧૮૩૫ લોર્ડ કર્ઝને કલકત્તા પબ્લિક લાયબ્રેરીને કેટલાક વિશેષ સુધારાઓ સાથે ઇમ્પ્રિયલ લાયબ્રેરીમાં પરિવર્તિત કરી જે ૧૮૫૧ સુધી પ્રસિદ્ધ રહી. ધી પ્રેસ રેજીસ્ટ્રેશન એક્ટ ૧૮૬૮ એ દરેક પ્રકાશિત પુસ્તકની ત્રણ પ્રતો (કોપી) સરકારને મોકલવાનું ફરજિયાત કર્યું.

ભારતમાં 1947 પછી ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં સારું એવું જોર પકડાયું. યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને સંશોધન સંસ્થાઓની સાથે સાથે સારા એવા ગ્રંથાલયો સ્થપાયા. નેશનલ લાયબ્રેરી કલકત્તા અને તેની સાથે સાથે આખા દેશમાં સાર્વજનિક

ગ્રંથાલયોનું માળખું તૈયાર થયું. ડિલિવરી ઓફ બુક્સ એન્ડ ન્યુઝપેપર (પબ્લીક લાયબ્રેરી) એક્ટ 1954 કાયદાથી નેશનલ લાયબ્રેરી અને રાજ્યના મુખ્ય ગ્રંથાલયોમાં સારું એવું કલેક્શન વધ્યું/બન્યું. મદ્રાસ પબ્લિક લાયબ્રેરી એક્ટ, 1948 શરૂ થયેલા તેના જેવા કાયદા ઓ મોટાભાગના રાજ્યોમાં ઘડાયા અને તેને લીધે જે તે રાજ્યોના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોનો સારો એવો વિકાસ થયો. ગુજરાતે પણ ગુજરાત પબ્લિક લાયબ્રેરી એક્ટ 2001માં પસાર કર્યો.

ભારતમાં ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં બધા રાજ્યોનું પ્રદાન રહેલું છે. ઉપર જોયું તેમ કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયોની સાથે-સાથે તેમના ગ્રંથાલયો પણ સ્થાપાયા. બંગાળ રોયલ એશિયાટિકે 1784માં અને બોમ્બે રોયલ એશિયાટિકે 1804માં તેમના ગ્રંથાલયો સ્થાપ્યા. આ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, મદ્રાસ (1860), અડિયાર ગ્રંથાલય, અડિયાર (Adyar) (1866)માં અદ્યાર અને દિલ્હીમાં અને પંજાબ સાર્વજનિક ગ્રંથાલય લાહોર (1884)માં સ્થપાયા.

એ.એસ ડેક્લીનસન 1915માં ભારતમાં પંજાબ યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલ તરીકે નિયુક્ત થયા. તેઓએ 1915માં પંજાબ યુનિવર્સિટીમાં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની તાલીમ ચાલુ કરી.

ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં ગુજરાતના વડોદરા મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાનું ખૂબ જ મહત્ત્વનું યોગદાન રાહુ છે. 1875થી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે સત્તા સંભાળી ત્યારથી વડોદરા સ્ટેટમાં આધુનિકીકરણને ખૂબ મહત્ત્વ મળ્યું ! પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કર્યું અને આ પ્રાથમિક શિક્ષણ કે બધાને શિક્ષણમાં ગ્રંથાલયનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું. ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો અને શ્રી મોતીભાઈ અમીનને તેના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક તરીકેની જવાબદારી આપી. આ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવતા આખા રાજ્યમાં ગ્રંથાલયોનું એક આખું જાળું વિકસિત કરવામાં આવ્યું. ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન એક શિક્ષણ તરીકેના વિકાસના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું સ્થાન મોખરે છે. મહારાજાએ તેમના પોતાના લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ ગ્રંથાલયને લોકો માટે ખુલ્લું મૂક્યું અને તેને રાજ્યના કેન્દ્રીય ગ્રંથાલય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું.

2. ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં ડો એસ આર રંગનાથને આપેલા પાંચ સિદ્ધાંતોનો ફાળો - ચર્ચા કરો

એસ આર રંગનાથનું જો કે સૌથી વિશેષ પ્રદાન ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના વિકાસ માં હોય તો તેમણે આપેલા / સ્થાપિત કરેલા (Enunciated) ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ પાંચ સિદ્ધાંતો (સૂત્રો) ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ પાંચ સૂત્રોને સમજવા માટે કયા સંઘર્ષમાં આ પાંચ સૂત્રો બનાવવામાં, ઘડવામાં એટલે કે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા જે સમજવું ખુબ જરૂરી છે. ડો. એસ આર રંગનાથને 1920માં લંડન સ્કૂલ ઓફ લાઈબ્રેરી સાયન્સમાં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ પછી ઈંગ્લેન્ડના ગ્રંથાલયોનો વિશેષ પ્રવાસ

કર્ચો હતો. ઈંગ્લેન્ડના ગ્રંથાલયોનો ઝાલા અભ્યાસ કર્યો હતો, સમજ્યા હતા અને આ વિવિધ ગ્રંથાલયો કેવી પ્રક્રિયા (પ્રજ કરે છે તેમના ગ્રંથાલયો ચલાવે છે સેવાઓ આપે છે તે સમજ્યા હતા. આ જ આપે છે તે સમજ્યા હતા. આ પ્રવાસ અને અભ્યાસના પરિણામ સ્વરૂપે એમને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના આ પાંચ નિયમો (સૂત્રો) આપ્યા હતા. સ્થાપિત કર્યા હતા. ત્યાર પછી આ પાંચ સિદ્ધાંતોને એક પુસ્તક સ્વરૂપે 1931 પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પાંચ સિદ્ધાંતો દ્વારા તેમણે સૌ પ્રથમ કાર્ય ગ્રંથાલયના કાર્યોને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવાનું કર્યું હતું. ગ્રંથાલયમાં કરવામાં, અનુસરવામાં આવતા વિવિધ કાર્યોએ કોઈ એક વિશેષ પદ્ધતિથી થાય છે. ગ્રંથાલયમાં કામ કરવાની કોઈ એક પદ્ધતિ હોય છે, એ એમણે સાબિત કરી ગ્રંથાલયની વિવિધ કાર્ય પ્રવૃત્તિઓને એકબીજા સાથે કઈક સંબંધ છે, તે આખી કાર્ય પદ્ધતિ (સિસ્ટમ), એટલે કે ગ્રંથાલયના વિવિધ કાર્યોને ગ્રંથાલયના આ પાંચ સૂત્રો દ્વારા સવિસ્તાર રીતે સમજાવ્યા છે.

3. ગુજરાતના ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનું યોગદાન

ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં ગુજરાતના વડોદરા મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાનું ખૂબ જ મહત્વનું યોગદાન રાહુ છે. 1875થી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે સત્તા સંભાળી ત્યારથી વડોદરા સ્ટેટમાં આધુનિકરણને ખૂબ મહત્વ મળ્યું. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કર્યું અને આ પ્રાથમિક શિક્ષણ કે બધાને શિક્ષણમાં ગ્રંથાલયનું મહત્વ સ્વીકાર્યું ગ્રંથાલયો ના વિકાસ માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો અને શ્રી મોતીભાઈ અમીનને તેના મુખ્ય વ્યવસ્થાપક તરીકેની જવાબદારી આપી. આ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવતા આખા રાજ્યમાં ગ્રંથાલયોનું એક આખું જાળું વિકસિત કરવામાં આવ્યું. ‘ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન’ એક શિક્ષણ તરીકે વિકાસના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું સ્થાન મોખરે છે. મહારાજાએ તેમના પોતાના લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ ગ્રંથાલયને લોકો માટે ખુલ્લું મૂક્યું અને તેને રાજ્યના કેન્દ્રીય ગ્રંથાલય તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા ત્યાર પછી દરેક શહેરમાં અને દરેક ગામડે ગામડે ગ્રંથાલયો ઊભા કરવામાં આવ્યા. આ રીતે સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનું નામ સૌ પ્રથમ આવે છે. સયાજીરાવ ગાયકવાડના સમયની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિઓ ભારતના ઇતિહાસમાં એક ગૌરવંતું સ્થાન ધરાવે છે. ત્યારથી માંડીને ગુજરાતમાં ગ્રંથાલયોનો ભવ્ય ઇતિહાસ જોવા મળે છે. શૈક્ષણિક અને સંશોધન ગ્રંથાલયોને અલગ કરીને જો વાત કરીએ તો સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના વિકાસ અને સારસંભાળ અને દેખરેખ માટે સરકારે એક આખો ગ્રંથાલય વિભાગ કર્યો છે જે સરકારના સાંસ્કૃતિક મંત્રાલયની અંદર આવે છે. આમ સૌથી પ્રથમ ગ્રંથાલય આવે છે જે આખા રાજ્યમાં એક હોય છે ત્યાર પછી જિલ્લા ગ્રંથાલયો, પછી તો પછી ગ્રામ્ય ગ્રંથાલયો આ રીતે માળખું તૈયાર કર્યું હતું.

4.5 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

1. સૌ પ્રથમ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ આપણા દેશમાં કઈ સાલમાં શરૂ થયો. ?
(a) 1926 (b) 1927
(c) 1930 (d) 1931
2. ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો કઈ સાલમાં પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રકાશિત થયા હતા. ?
(a) 1926 (b) 1927
(c) 1930 (d) 1931
3. મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ-3 પોતાની સાથે કયા દેશના ગ્રંથપાલ ને લઈ આવ્યા હતા ?
(a) ચીન (b) અમેરિકા
(c) રશિયા (d) ઈઝરાઈલ
4. વડોદરા રાજ્યના સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના આયોજનની જવાબદારી કોને સોંપવામાં આવી હતી ?
(a) સોમાભાઈ પટેલ (b) મોતીભાઈ અમીન
(c) મગનભાઈ પટેલ (d) રામજીભાઈ પટેલ
5. જ્યાં દરેક પ્રકારના લોકો પ્રવેશ મેળવી શકે તે ગ્રંથાલયનો પ્રકાર કયો કહેવાય ?
(a) શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય (b) સંશોધન ગ્રંથાલય
(c) સાર્વજનિક ગ્રંથાલય (d) વિશેષ ગ્રંથાલય
6. સંશોધન સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલ ગ્રંથાલયને કેવા પ્રકારના ગ્રંથાલય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ?
(a) શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય (b) સંશોધન ગ્રંથાલય
(c) સાર્વજનિક ગ્રંથાલય (d) વિશેષ ગ્રંથાલય
7. શાળા ગ્રંથાલયની કેવા પ્રકારના ગ્રંથાલયો કહેવાય ?
(a) શૈક્ષણિક ગ્રંથાલય (b) સંશોધન ગ્રંથાલય
(c) સાર્વજનિક ગ્રંથાલય (d) વિશેષ ગ્રંથાલય

8. ડૉ રંગનાથનને કયા વિષય સાથે સ્નાતક થયેલા હતા ?
(a) તમિલ સાહિત્યમાં (b) સમાજશાસ્ત્રમાં
(c) રાજનીતિશાસ્ત્રમાં (d) ગણિતમાં
9. ડૉ રંગનાથનના ગામનું નામ શું હતું ?
(a) ત્રીચરિ (b) મલ્લિપુર
(c) વીરપુરમ (d) સિયાલી
10. ડૉ રંગનાથન કયા રાજ્યથી આવતા/સંબંધ ધરાવતા હતા ?
(a) ઉત્તર પ્રદેશ (b) કર્ણાટક
(c) કેરળ (d) તમિલનાડુ

4.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

— માહિતી (Information) :-

નોંધાયેલ વસ્તુ સામગ્રીને જાણકારી, ખબર કે માહિતી કહે છે. પછી ભલે તે ગમે તે સ્વરૂપમાં લેખિત, મૌખિક, સંજ્ઞાત્મક, આંકડાકીય કે ચિત્રિત સ્વરૂપમાં હોય.

— જ્ઞાન (Knowledge) : જ જાણવું તે જ્ઞાન, માહિતીથી આગળનું સ્વરૂપ. કોઈપણ વિષય, વસ્તુની સંપૂર્ણ જાણકારી.

— વાચક/ઉપભોક્તા (Reader/User) :-

ગ્રંથાલયનો વાંચવા આવતો વ્યક્તિ, ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરવા આવતો વ્યક્તિ.

4.7 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (Reference and further Reading)

1. રંગનાથન, એસ.આર. (1931). ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો, મદ્રાસ ગ્રંથાલય સંગઠન, મદ્રાસ.
2. રાષ્ટ્રીય મુક્ત શાળા સંસ્થાન (2005). ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો વિષય સામગ્રી, નવી દિલ્હી.
3. ઈ જ્ઞાન કોષ, રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય (2010). ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પાંચ સિદ્ધાંતો, નવી દિલ્હી.
4. દાસ ગુપ્તા, અર્જુન (2007), ગ્રંથાલય કર્મચારીઓની અને રંગનાથનના પાંચ સિદ્ધાંતો, ઈયાસલિક બુલેટિન, 5.7.4, 195-204, 2007.

5. Opara, Umunna Nnaemeka and Opara, Umunna Nnaemeka, "Empowering Library Users Through the Five Laws of Library Science." (2017). *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 1499.
6. Garfield, E. (1984). A tribute to S.R. Ranganathan, the father of Indian Library Science. Part 1: Life and words. *Current Contents*, 6, February 6, 5-12.
7. "The Effect of Economics and Electronic Resources on the Traditional Law Library Print Collection," Amanda M. Runyon, *Law Library journal*, 101 Law Libr. J. 177 (2009).
8. Noruzi, A. (2004). Application of Ranganathan's laws to the Web. *Webology*, 1(2) December, 2004.
9. Rubin, R.E. (2004). *Foundations of library and information science* (2nd ed.). New York: Neal Schuman Publishers.
10. Connaway, Lynn Silipigni, and Ixchel M. Faniel. 2014. *Reordering Ranganathan: Shifting User Behaviors, Shifting Priorities*. Dublin, OH: OCLC Research.
11. Barner, Keren. "The Library is a Growing Organism: Ranganathan's Fifth Law of Library Science and the Academic Library in the Digital Era." *Library Philosophy and Practice* (September 2011), <http://unllib.unl.edu/LPP/barner.htm>.
12. Bhatt, R. K. "Relevance of Ranganathan's Laws of Library Science in Library Marketing." *Library Philosophy and Practice* (July 2011), <http://unllib.unl.edu/LPP/bhatt.htm>.
13. Carr, Patrick L. "Reimagining the Library as a Technology: An Analysis of Ranganathan's Five Laws of Library Science within the Social Construction of Technology Framework." *Library Quarterly* 84, no. 2 (2014): 152-64.
14. Cloonan, Michele V., and John G. Dove. "Ranganathan Online: Do Digital Libraries Violate the Third Law?" *Library Journal* 130, no. 6 (2005): 58-60.
15. Gorman, Michael. "Five New Laws of Librarianship." *American Libraries* 26, no. 8 (1995): 784-85.

16. John, Joanne. "Day or Night, UK Public Libraries Have Answers." Enquire (January 25, 2011). <http://enquire-uk.oclc.org/content/view/113/55/>.
17. OCLC Research. "User Behavior Studies & Synthesis." OCLC. <http://oclc.org/research/activities/ubs.html>.
18. Walter, Scott. "Ranganathan Redux: The 'Five Laws' and the Future of College & Research Libraries." College & Research Libraries 73, no. 3 (2012): 213-15.
19. Dasgupta, A. 2008. "Ranganathan's Five Laws and their impact in digital era." *Changing Library Scenario in Digital Era*. Edited by Narendra Lahkar. Guwahati: Assam College Librarian's Association, pp.190-194.
20. Graves, F. 11. 1958. "The Five Laws of Library Science." *Special Libraries*, 49: 271.
21. Leiter, R.A. 2003. "Reflections on Ranganathan's five laws of library science." *LawlJbrary Journal*, 95(3): 411-418.
22. Sayers, W.C.B. 1957. "Preface." *Ranganathan SR, "Prolegomena to Library Classification*. 2nd ed. Bombay: Asia Publishing House, p.19.
23. Viswanathan, C. G. 1986. "Ranganathan's five laws of library science and their relevance in the modern context." *Lucknow Librarian*, 18(1). Mar.
24. Babu, B. Ramesh (2011). Relevance of Five Laws of Library Science in the Contemporary Library World. Journal of the Korean Society for Library and Information Science, Vol. 45 (4), pp.253-269
25. Atherton, Pauline A. 1973. Putting knowledge to work: An American view of Ranganathan's Five Laws of Library Science., New Delhi: Vikas

* * *